

BARCELONA: LA TRANSFORMACIÓ D'UNA CIUTAT INDUSTRIAL

Ponència presentada a la Conferència Internacional
"The Future of the Industrial City", *Johns Hopkins*
University, Baltimore, Juny 1990.

AMADOR FERRER

Director dels Serveis de Control de l'Edificació de l'Ajuntament de Barcelona

ORIOL NEL·LO

Director de l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona

Introducció.

1. Els antecedents.

- 1.1. La construcció de la ciutat industrial: condicions geogràfiques, estructura social i desenvolupament econòmic.
- 1.2. Evolució demogràfica i urbana: creixement selectiu de la població i dèficits urbans.
- 1.3. Primers intents de planejament: del Pla Macià (1933) al Pla Comarcal (1953).

2. Dues fases que configuraren la ciutat. Primera: la industrialització i el boom urbà (1959-1975).

- 2.1. Desenvolupament econòmic: modernització i transformació industrial, integració econòmica metropolitana.
- 2.2. La formació de la perifèria metropolitana: segregació urbana i costos socials.

- 2.3. El col·lapse de la planificació: inadequació i ineficàcia.

3. Dues fases que configuraren la ciutat. Segona: crisi industrial i estabilització urbana (1975-1986).

- 3.1. Crisi econòmica i reestructuració: caiguda dels índexos de creixement, canvi estructural i intervenció pública.
- 3.2. Estructura urbana: reducció del creixement, davallada de la indústria, terciarització de les àrees centrals, moviments de la població i canvis socials.
- 3.3. El planejament com a forma de control públic: el desenvolupament del Pla Metropolità del 1976.

4. Els darrers anys: estratègies i objectius.

BARCELONA: LA TRANSFORMACIÓ D'UNA CIUTAT INDUSTRIAL

Introducció

Entre el 1970 i el 1986, a l'àrea metropolitana de Barcelona, el pes relatiu dels treballadors industrials, en relació a la totalitat de la població activa, va disminuir del 45,5% al 36,3%. D'altra banda, la importància relativa del sector de serveis va augmentar del 44,0% al 56,6%. Així, pel que fa al nombre de treballadors, el sector de serveis, esdevenia el més important en l'economia de la ciutat. S'entrava així en una nova fase d'una llarga evolució històrica, durant la qual la ciutat s'ha transformat al ritme dels canvis que han tingut lloc en el sector industrial. L'objectiu d'aquest escrit és estudiar la manera com s'ha produït aquest procés paral·lel de transformació econòmica i urbana.

Per tal d'entendre la relació dels canvis econòmics amb l'evolució de les estructures socials i urbanes, caldrà prendre una perspectiva cronològica. Així doncs, l'escrit es divideix en quatre parts, cadascuna de les quals correspon a un període històric diferent. La primera part ofereix informació general sobre la construcció de Barcelona com a centre industrial, un procés que va començar fa aproximadament dos segles. La segona i la tercera part analitzen les dues fases que darrerament han contribuït d'una forma més decisiva a configurar la ciutat tal com la coneixem: el boom econòmic dels seixanta i el període de crisi subsegüent. Per acabar, la quarta part tracta dels canvis que han tingut lloc durant els darrers tres anys.

En cadascun d'aquest períodes, s'assenyalarà com, mitjançant fases d'expansió i de declivi, les activitats industrials han jugat un paper decisiu en la configuració de la ciutat. Per tal que aquesta interrelació quedi clara, cadascuna de les quatre parts de l'escrit és dividida en tres apartats, dedicats respectivament a la dinàmica econòmica, als canvis en base demogràfica i social, i a l'evolució del planejament i de l'estructura física de la ciutat. Les referències bibliogràfiques figuren a les últimes pàgines del treball.

1. Els antecedents

1.1. La construcció de la ciutat industrial: condicions geogràfiques, estructura social i desenvolupament econòmic

Cap a l'any 1929, quan comença el període que s'analitza en aquestes pàgines, Barcelona era ja el centre industrial més important d'Espanya. La ciutat i la seva regió, Catalunya, eren les principals proveïdores dels mercats espanyols d'una llista llarga d'articles manufacturats, des de productes tèxtils fins a productes químics. Barcelona era ja la «fàbrica d'Espanya». Aquesta situació era el resultat d'un llarg procés històric, iniciat a finals del segle XVIII, en el qual les condicions geogràfiques, l'evolució de l'estructura social i el desenvolupament econòmic van contribuir a la creació d'una gran ciutat industrial.

Diversos autors han remarcat el fet que la situació geogràfica privilegiada de Barcelona oferia grans possibilitats per al desenvolupament d'un centre comercial i productiu (cf., per exemple, Vilar, 1936, i Vila & Casassas, 1974). La façana mediterrània de la península Ibèrica presenta obstacles importants al tràfic entre la costa i l'interior: les barreres de la Meseta Central espanyola i algunes cadenes muntanyoses paral·leles a la costa han fet difícil tradicionalment el trànsit de persones i productes. En aquest context, la petita plana pleistocènica en que es troba Barcelona és una excepció: dos rius, el Llobregat i el Besòs, arriben al mar a ponent i a llevant de la plana i, a través de les seves valls, és relativament fàcil travessar les serralades litorals i accedir a les regions de l'interior. A més, el pla, amb els seus 150 quilòmetres quadrats, és prou ample per estatjar una població considerable i la seva costa gaudeix d'algunes de les característiques necessàries per a un port important. El problema principal que l'emplaçament planteja per acollir un centre industrial model és l'escassetat relativa de matèria "prima" i de fonts d'energia al seu entorn.

L'indret fou habilitat des de temps molt llunyans i a l'edat mitjana Barcelona ja era un centre urbà gran, capital del regne d'Aragó i un dels ports més importants

de la Mediterrània. Tanmateix, la transformació històrica que va portar a la industrialització, no va començar fins al segle XVIII. En aquest moment, rendes procedents d'un sector agrícola en procés de modernització començaren a invertir-se en activitats manufactureres bàsiques, en especial de la producció tèxtil. El procés de creixement fou força ràpid i cap a l'any 1833, quan es va introduir el vapor a la indústria, Barcelona produïa ja el 50% dels productes tèxtils que consumien a tota Espanya. Mentrestant, la ciutat, que havia passat dels 37.000 habitants l'any 1718 als 117.000 el 1833, reafirmava el seu paper capdavanter en relació a la resta de la regió. Així, les possibilitats ofertes per les condicions geogràfiques eren aprofitades per una societat urbana que esdevenia important i moderna.

El procés de desenvolupament industrial va continuar durant la segona meitat del segle XIX i al primer terç del segle XX. Tanmateix, la transició de la indústria manufacturera a la indústria pesada no va arribar mai a completar-se. Malgrat tot, es van crear algunes fàbriques químiques i metal·lúrgiques, i amb el desenvolupament del sistema ferroviari regional (a partir del 1848) la ciutat va veure com s'incrementava, encara més, el seu poder econòmic i comercial. D'altra banda, la progressiva introducció de l'energia elèctrica durant les primeres dècades del segle XX va alleugerir el problema tradicional de fonts d'energia per a la indústria de Barcelona. Cap a l'any 1900 la ciutat comptava amb 533.000 habitants i cap al 1930 ja havia superat la barrera del milió.

Aquest procés de desenvolupament econòmic de la ciutat i de la seva regió contrastava fortament amb la situació de l'economia espanyola en la seva totalitat, que en termes generals, era bastant arcaica. Així, l'any 1930, un 48,5% de la població activa espanyola treballava encara al sector agrícola i només un 29,8% al sector industrial. Aquest mateix any, més de dos terços de la població total espanyola (69,15%) vivia a municipis rurals.

La diversitat econòmica de Catalunya en relació a Espanya, era alhora causa i efecte d'altres diferències sorgides d'una evolució històrica llarga, la consideració

de la qual està més enllà dels objectius d'aquest escrit. Pels nostres propòsits, n'hi haurà prou amb assenyalar que la societat catalana gaudia d'una estructura més moderna i d'una llengua i cultura pròpies. Durant la segona meitat del segle XIX i, especialment, durant el primer terç del segle XX, aquestes diferències donaren peu al sorgiment d'un potent moviment polític nacionalista. L'existència del fenomen nacional català s'ha de tenir present per tal de comprendre molts dels aspectes del desenvolupament de la ciutat durant als darrers seixanta anys. Especialment, el lideratge indiscutible de la ciutat en relació a la regió, malgrat no disposar de cap mena de poder administratiu durant la major part del temps, seria difícil d'entendre sense tenir en compte el paper unificador d'una cultura i d'una estructura social diferenciades.

En resum, cap a l'any 1930, Barcelona havia esdevingut una gran ciutat industrial que comptava amb més d'un milió d'habitants i exercia com a capital indiscutida de Catalunya des d'un punt de vista econòmic i cultural. També era la ciutat més gran d'una Espanya econòmicament endarrerida, davant de Madrid, la capital administrativa del país, i altres centres menors com ara València, Sevilla o Bilbao.

1.2. Evolució demogràfica i urbana: creixement selectiu de la població i dèficits urbans

Per descriure l'evolució demogràfica i urbana de Barcelona entre el 1929 i el 1959, cal distingir dos períodes: abans i després de la guerra civil espanyola del 1936 al 1939.

Entre el 1920 i el 1930 la ciutat va passar de 710.335 habitants a 1.005.565, que representa un índex de creixement del 4,16% anual durant tota la dècada. Aquest creixement accelerat s'explica, en gran part, per la immigració de la població treballadora cap a la ciutat, atreta sobretot per les obres públiques relacionades amb l'ampliació de la xarxa de metro i els preparatius per l'exposició universal que va tenir lloc a Barcelona l'any 1929.

Els efectes d'aquesta onada d'immigració en

l'estructura de la ciutat foren molt importants. La ciutat va esdevenir més densa i més extensa. I el que és encara més important, des d'un punt de vista urbà, s'hi inicià un procés de segregació territorial dels grups socials. Això fou degut al fet que els nouvinguts es concentraren sobretot en àrees perifèriques, fora de la ciutat vella i de l'Eixample del segle XIX. Així doncs, durant els anys vint, per primer cop en la història de la ciutat, grups socials diferents van començar a habitar àrees diferents, molt apartades les unes de les altres. Aquesta segregació va configurar la morfologia urbana tan profundament, que les característiques socials de cada àrea, fixades en aquell moment, van romandre pràcticament intactes fins a finals dels cinquanta.

El procés de creixement de la població s'alentí durant els anys trenta. Això es degué, en primer lloc, a les repercussions de la crisi econòmica mundial el 1929 i, posteriorment, a les conseqüències de la guerra civil espanyola. Durant la guerra, la ciutat fou bombardejada molts cops per l'aviació feixista, i a les pèrdues i danys ocasionats durant la conflagració, cal afegir-hi l'exili de milers de ciutadans a la fi del conflicte. Així doncs, entre el 1930 i el 1940 la ciutat va augmentar en tan sols 75.610 el nombre d'habitants, la qual cosa implica un índex de creixement molt baix, del 0,75% anual, que contrasta fortament amb els índexos de les dècades anteriors.

Durant els primers vint anys després de la guerra, la recuperació de la ciutat fou lenta i difícil. Això es degué tant a raons econòmiques, com polítiques. Pel que fa a l'economia, el PNB espanyol no va recuperar el nivell del 1935 fins al 1951. Al mateix temps, els salaris reals als sectors industrials com ara el tèxtil o el metal·lúrgic, van passar d'un índex 100 el 1930 a un índex inferior a 30 el 1953 (Nadal & Fontana, 1997). D'altra banda, el nou règim polític autoritari estigué, durant els primers anys de la postguerra, ideològicament predisposat en contra del creixement dels grans nuclis urbans, bressol dels moviments socials que l'havien combatut. Així, els moviments migratoris cap a les grans ciutats foren oficialment obstaculitzats i s'imposaren restriccions a la lliure localització de les indústries. La conjunció de tots

aquests factors resultà en la limitació en el creixement de la ciutat en l'emergència d'importants dèficits urbans.

La població de la ciutat va passar d'1.081.175 habitants l'any 1940 a 1.280.179 el 1950 i a 1.557.863 el 1960. Durant els primers anys del període, l'increment fou degut principalment al creixement natural; només més tard va començar a recuperar importància la immigració. Des del punt de vista territorial durant aquest període el creixement tingué lloc de forma bastant concentrada. Així doncs, mentre a Barcelona es produïa un increment de 522.298 habitants entre 1930 i 1960, els municipis de les rodalies passaven només de 182.148 habitants a 449.085. Per tant, encara que els índexos relatius de creixement foren superiors a la perifèria que a la ciutat central, en termes absoluts el municipi de Barcelona creixia més que la seva àrea d'influència. Tal com veurem, aquest és el darrer cop que el creixement de la població té aquesta característica espacial.

Tot i la seva lentitud inicial, el creixement de Barcelona durant aquests anys fou prou important com per generar, en un context d'isolacionisme i recessió econòmica, profunds problemes socials i urbans. Aquests problemes sorgiren, sobretot com a conseqüència de dos factors concurrents: d'una banda, la incapacitat de la iniciativa privada per proveir serveis socials bàsics i, especialment, per oferir habitatges a baix preu; d'altra banda, la manca de recursos i d'interès de l'administració pública local i central per intervenir amb efectivitat. En una situació en què els danys físics causats per la guerra eren encara molt presents, la combinació d'aquestes incapacitats fou la causa de l'aparició d'importants dèficits d'habitatge i equipaments urbans, que provocaren l'increment d'habitatges marginals i il·legals i contribuïren a la degradació de la ciutat. Aquestes circumstàncies plantejaven enormes problemes per al planejament urbà.

1.3. Primers intents de planejament: del Pla Macià (1933) al Pla Comarcal (1953)

En iniciar-se el període que aquí s'estudia, la ciutat de Barcelona comptava ja amb una llarga tradició de planejament urbanístic (Martorell et al., 1970; Terán, 1982). Des de mitjans del segle XIX, quan s'enderrocaren les muralles medievals, l'expansió de la ciutat era guiada pel Pla d'Eixample de l'enginyer Idelfons Cerdà, un dels millors eixamples urbans projectats a l'Europa decimonònica. Posteriorment, el 1905, el Pla Jaussely va contribuir a l'organització de la xarxa de carreteres que havia de connectar entre la ciutat central, els centres industrials i els municipis de les rodalies. Paral·lelament a l'aplicació d'aquests plans d'expansió, la ciutat va anar annexionant els municipis de les rodalies. Aquest procés d'annexió va finalitzar amb la incorporació del Sarrià el 1921, amb la qual el municipi de Barcelona va assolir la seva superfície actual (Nadal, 1986).

A principis dels anys trenta el planejament urbà a la ciutat de Barcelona conegué un nou impuls. Al començament de la dècada s'instaurà un nou règim polític, la Segona República Espanyola. En la nova situació política, les forces reformistes eren relativament fortes i Catalunya va aconseguir un cert grau d'autonomia política. Això va proporcionar les bases per al desenvolupament d'experiències innovadores en el camp del planejament urbà. Així, l'any 1933, el GATCPAC (un grup d'arquitectes racionalistes creat a Catalunya l'any 1930) promocionà un tipus nou de Pla, amb la col·laboració de Le Corbusier (A.C., 1934). El Pla, que s'anomenaria més tard «Pla Macià», tractava de recuperar l'ideal igualitari de Cerdà tot adaptant-lo a les condicions urbanes socials noves i a la dimensió de la ciutat, ara ampliada. El projecte es fonamentava en l'ordre introduït pel model Cerdà, tot agrupant els blocs de l'enllaçat homogeni del projecte de Cerdà (que tenen 113 x 113 m.) en unitats més grans d'uns 400 x 400 m. El Pla Macià introduïa també tipologies residencials noves (blocs oberts) o cases individuals amb densitats tan elevades com ara 1.000 habitants per hectàrea. Al mateix temps, el Pla proposava una remodelació del casc antic de la ciutat, per tal d'eleva-ne les

condicions d'habitabilitat i l'establiment d'una mena de districte de negocis al centre de la ciutat, prop del port. Pel que fa al seu abast territorial, el Pla Macià no es limitava al municipi de Barcelona, sinó que també s'ocupava de tota l'àrea d'influència de la ciutat i incloïa les primeres indicacions sobre la futura ordenació del territori que envolta la ciutat cultural. Així, el Pla del GATCPAC constitueix el primer intent d'intervenció sobre el que avui anomenariem una regió metropolitana.

Aquest canvi de plantejaments tan radical es fruit, sobretot, de les necessitats provocades pel creixement econòmic ràpid i d'índexos d'immigració elevats. El flux massiu d'immigrants cap a la regió de Barcelona des del sud i centre d'Espanya al llarg dels anys vint, va tenir com a conseqüència una ràpida ocupació de l'àrea projectada per Cerdà i donà origen a la perifèria residencial. Les viles incorporades recentment al municipi de Barcelona conegueren un desenvolupament extraordinari, per tal d'acollir el flux massiu de treballadors industrials. Però això no fou pas suficient i, com ja s'ha esmentat, les primeres àrees «marginals» van aparèixer en aquests anys. Tots aquests factors són els que portaren l'urbanista del GATCPAC a afrontar el planejament urbanístic a Barcelona sobre bases noves.

El Pla Macià és un dels projectes més interessants que mai s'han proposat per Barcelona, i és encara avui un font de referència constant per a la reflexió i la polèmica. Tanmateix, el Pla mai no es va posar a la pràctica a causa de les circumstàncies polítiques que van seguir a la seva reducció. Malgrat tot, el Pla Macià roman com el primer intent d'organitzar la Barcelona moderna.

Després de la Guerra Civil Espanyola la ciutat no va experimentar pas cap creixement urbà significatiu, ni cap inversió apreciable en la infraestructura, en edificis públics o en instal·lacions urbanes per un període de prop de quinze anys. No va ser fins 1953, quan començaven a produir-se els primers desenvolupaments industrials de la postguerra, que el govern central va aprovar un Pla nou, per tal d'anticipar-se a la possible expansió física de la ciutat cap al territori

que l'envoltava (Ajuntament de Barcelona, 1954). Aquest Pla, que seria anomenat Pla Comarcal de Barcelona, fou el primer d'incloure l'àrea de vint-i-set municipis, que posteriorment seria coneguda com l'«àrea metropolitana» de Barcelona. Cal esmentar que després de la Guerra s'havia produït a Madrid un procés d'annexions municipals que proporcionaren a la capital de l'Estat un àrea municipal de més de 600 km², en front als 100 km² escassos del municipi de Barcelona. La comarca de Barcelona que s'acabava de crear tenia aproximadament 450 km² i fou dotada d'una institució de serveis comuns, de coordinació i de control urbanístic.

El Pla de 1953 contenia una aproximació sistemàtica a la regulació de tipus de l'edificació, en funció de tipologies substantives, densitats i usos del sòl: proposava per primer cop la divisió zonal del sòl i altres eines per al control del desenvolupament urbà. El Pla concebia el sistema urbà, format per la ciutat central, les ciutats secundàries al seu entorn i el territori rural que estava dins de la comarca, d'una forma orgànica: un àrea polinuclear amb un desenvolupament mesurat, zones verdes i zones grans destinades a l'agricultura, a boscos i a d'altres usos rurals. A Barcelona, es van dissenyar dues àrees grans per al creixement industrial: la «Zona Est» al Poble Nou i la «Zona Oest» al Nord de la Diagonal. Aquestes àrees estaven cridades a adquirir importància estratègica en etapes posteriors del desenvolupament de la ciutat.

Cal considerar per tant, el Pla Comarcal de 1953 com un intent per dirigir i controlar la construcció d'una ciutat gran, orgànicament relacionada amb el territori que l'envolta. Tanmateix, el Pla no podia pas preveure el creixement extraordinari que havia d'afectar tota l'àrea durant els anys següents. La ciutat central, especialment en els seus barris perifèrics i les comunitats petites que s'inclouen dins el Pla, van créixer tan ràpidament durant els anys cinquanta i seixanta, que les previsions del planejament relatives als usos del sòl i a les densitats d'edificació foren sistemàticament violades o ignorades. D'altra banda, cal considerar que la situació política, amb unes autoritats locals no elegides democràticament i

mancades de mitjans, va fomentar l'existència de tota mena d'abusos especulatius i irregularitats en la gestió de la ciutat. Així doncs, en poc temps, el Pla va esdevenir obsolet.

2. Dues fases que configuraren la ciutat. Primera: la industrialització i el boom urbà (1959-1975)

2.1. Desenvolupament econòmic: modernització i transformació industrial, integració econòmica metropolitana

Entre el 1959 i el 1975, Barcelona i els municipis de la seva rodalia conegueren un procés de creixement sense precedents. Al final d'aquest procés la ciutat s'havia de convertir en una gran àrea metropolitana de més de 3.000.000 d'habitants, amb un pes important no només en el context espanyol, sinó també en l'uropeu. Aquest canvi en la tendència estigué estretament relacionat amb el procés de desenvolupament econòmic emprès per les economies espanyola i catalana durant els anys seixanta i principis dels setanta.

L'any 1959 pot ser considerat com un punt d'inflexió en el desenvolupament de l'economia espanyola contemporània. En aquest moment va esdevenir clar fins i tot pel govern que la situació de dirigisme i isolacionisme existent des de la fi de la Guerra Civil, ja no es podia mantenir per més temps sense arribar a un desastre econòmic. El govern va prendre aleshores una sèrie de mesures, conegudes amb el nom de «Pla d'Estabilització», amb la finalitat d'obrir i liberalitzar l'economia. Com a conseqüència, entre d'altres factors, d'aquestes disposicions, l'economia espanyola va entrar en un període de creixement i industrialització molt ràpids. La mitjana de creixement anual del PIB entre el 1961 i el 1966 fou del 8,6% i entre el 1967 i el 1972 del 5,8%. Al mateix temps, el percentatge de la població activa total que treballava en la indústria va passar del 23,5% el 1950 al 30,2% el 1960 i el 34,6% el 1970.

Les conseqüències d'aquest procés de desenvolupament econòmic foren extremadament

importants per la majoria de les ciutats espanyoles. De fet, el creixement, malgrat algunes mesures administratives que intentaren que es generalitzés a tot el territori espanyol, va tenir lloc de manera molt concentrada sobre l'espai. Així, la població de les ciutats més grans del país va créixer a un ritme del 3,9% l'any a les àrees metropolitanes de Barcelona i de Madrid, del 3,8% a València, del 4,4% a Bilbao, del 4,3% a Saragossa, etc.

Posteriorment s'explicaran les característiques principals d'aquest procés de creixement a l'àrea metropolitana de Barcelona. Aquí ens aturarem només en dos punts: els canvis en l'estructura econòmica de la ciutat i l'evolució del pes relatiu de Barcelona en relació al seu context regional.

Malgrat el creixement general de les activitats industrials en el conjunt de l'àrea, a la ciutat central els treballadors industrials, passaren de representar el 53% de la població ocupada l'any 1964 a ser-ne només el 41,1% el 1970 i 33,2% el 1975. Mentrestant, els serveis van augmentar del 30% el 1964, al 51,6% el 1970 i al 61,9% el 1975. Tal com s'explicarà més detalladament en els propers paràgrafs, aquests canvis foren conseqüència, en part, del moviment de les indústries que es desplaçaven de la ciutat central a la perifèria metropolitana. Aquest procés de transformació industrial també va suposar un canvi en el pes relatiu dels diferents subsectors: la indústria tèxtil va perdre gradualment importància, mentre que la producció química i metal·lúrgica van veure augmentar els seus pesos respectius.

El segon aspecte que cal considerar és la

transformació de les relacions entre l'àrea metropolitana i el seu context regional. Mentre que l'any 1900 l'àrea metropolitana de Barcelona (tal com la definia el Pla Comarcal de 1953) representava únicament el 30,85% de la població catalana, el 1930 la proporció era del 42,55% i el 1970 havia arribat al 52,98%. L'elevada concentració de la població en un territori equivalent només al 1,5% de la superfície regional va crear una forta preocupació entre els urbanistes respecte al «macrocefalisme» del sistema urbà català. En realitat, Barcelona s'estava convertint durant aquells anys en una metròpolis amb un àmbit d'influència supraregional i, fins i tot, internacional.

2.2. La formació de la perifèria metropolitana: segregació urbana i costos socials

Tal i com s'ha esmentat, el fet més característic d'aquest període és la transformació de Barcelona i dels municipis que l'envolten en una àrea metropolitana integrada. En conjunt, aquesta àrea va guanyar un milió i mig d'habitants entre 1950 i 1980. Dos terços d'aquest creixement -aproximadament un milió d'habitants- varen produir-se en la perifèria metropolitana i només un terç en la ciutat central. (Taula 1).

Es pot veure, doncs, com les parts més antigues de la ciutat començaren ja a perdre població en la dècada de 1960, de manera que fins i tot durant el període més dinàmic de la ciutat, aquesta secció del centre es va anar buidant. Al mateix temps, les extensions suburbanes dins del municipi de Barcelona van experimentar un creixement molt ràpid fins al 1970, creixement que va minvar gradualment més tard. Davant d'això, la perifèria metropolitana fou el

Taula 1

Distribució Creixement Demogràfic a Catalunya, 1950-80

	1950	%	1980	%	Diferència
Ciutat Vella i Eixample	550.000	35,59	386.636	12,48	-163.394
Extensions suburbanes	730.149	47,25	1.365.991	44,11	+635.842
Perifèria metropolitana	265.129	17,15	1.344.121	43,40	+1.078.992
Total	1.545.308		3.096.748		

Fonts: Censos de Población y Vivienda. Instituto Nacional de Estadística.

receptor més important del creixement urbà i emergí d'aquest període convertida, sobretot, en una gran àrea residencial. El seu creixement només va aturar-se a mitjans dels anys vuitanta.

Aquest ritme de creixement només pot ser comprès si hom té en compte en taxes d'immigració. Durant la segona meitat dels anys cinquanta una onada d'immigrants (la primera va tenir lloc els anys vint, com hem indicat anteriorment) va començar a arribar a la ciutat. Les xifres mostren clarament l'impacte del component de la immigració en el creixement demogràfic total (Taula 2).

Taula 2

Creixement Migratori Quinquennal a l'Àrea Metropolitana de Barcelona, 1956-80

	Creixement total	Creixement migratori	%
1956-1960	266.832	209.671	78,58
1901-1965	322.716	290.322	89,96
1966-1970	384.133	219.496	57,14
1971-1975	266.192	67.845	25,49
1976-1980	116.759	-39.537	

Fonts: Censos de Población y Vivienda. Instituto Nacional de Estadística.

En relació amb aquest procés accelerat de creixement de la població, el parc d'habitatge va passar de les 282.952 unitats el 1950 a 1.028.634 d'unitats el 1975. És a dir que entre aquestes dues dates es va construir el 72,40% de les existències del 1975 (Taula 3).

Les noves estructures urbanes es van crear seguint tres models principals de desenvolupament (Busquets et al. 1985). Aquests models implicaven formes diferents d'operació i tipologies de construcció específiques, i encara avui defineixen la configuració de la perifèria residencial. Els tres models de desenvolupament són els següents:

a) Desenvolupaments suburbans, basats en els nuclis antics i les seves ampliacions del segle XIX. Sens dubte, aquest fou el model que va absorbir la major part del creixement urbà entre el 1950 i el 1980, tot canalitzant la construcció d'habitatges cap a les extensions urbanes ortodoxes, connectades espacialment sense solució de continuïtat a la ciutat ja existent.

b) Àrees marginals d'urbanització, situades a la perifèria extrema de la ciutat i construïdes il·legalment. No van ser reconegudes com a sòl urbà fins que va entrar en vigor el Pla Metropolità del 1976, quan ja eren totalment consolidades.

c) Nous polígons d'habitatge. Aquesta fou amb tots els seus defectes, l'única forma planificada de desenvolupament. Per aquest motiu, els polígons són representatius de les idees predominants sobre el desenvolupament metropolità en els anys seixanta i setanta.

Aquest procés de construcció continuat, que va afegir una gran zona residencial a la ciutat existent, va ocasionar una transformació qualitativa de Barcelona. Des d'aquest punt de vista es pot afirmar que l'any 1975 Barcelona havia ja esdevingut una ciutat plenament metropolitana, amb un centre polític, cultural i administratiu prou fort com per influir en un territori molt més gran que els límits administratius del municipi central i, fins i tot, dels municipis veïns.

Taula 3

Total d'Habitatges Nous Construïts a l'Àrea Metropolitana de Barcelona (Períodes Quinquennals)

	Habitatges Nous Construïts
1951-1955	35.512
1956-1960	72.109
1961-1965	119.109
1966-1970	287.834
1971-1975	230.705
1976-1980	130.103

Fonts: Censos de Población y Vivienda. Instituto Nacional de Estadística.

Ara bé, s'ha d'assenyalar que aquest creixement va estar també acompanyat d'un increment progressiu de la segregació social i dels conflictes urbans. En els barris centrals de la ciutat començaren a aparèixer les primeres tendències cap a la terciarització. Així, la concentració de certes activitats econòmiques (oficines, bancs i serveis), que perseguien els beneficis de les rendes de posició, hi van adquirir més i més importància al llarg dels anys seixanta i setanta. Aquesta tendència fou afavorida per l'existència d'un sistema de transports públics radial que proporcionava un accés privilegiat només a les àrees del centre de la ciutat (Nel.lo, 1987). No és doncs d'estranyar, que els preus del sòl en aquestes àrees pugessin ràpidament, de manera que cap a l'any 1970 el preu d'un pam quadrat oscil.lava de les 2.000 pessetes a la zona de la Diagonal (CBD) fins a les 450 pessetes al Guinardó (perifèria del municipi) i 25 pessetes al Prat de Llobregat (perifèria metropolitana) (Lluch i Gaspar, 1972). Aquest increment en la diferència dels preus dels solars va funcionar com un mecanisme selectiu per la utilització del sòl, a través del qual es tendí a relegar les indústries i les residències populars a les àrees perifèriques. L'especialització funcional de la ciutat, que posteriorment fou corroborada pel planejament urbanístic, fou la tendència general d'aquest període. La conseqüent segregació social va esdevenir una de les causes més prominents del conflicte urbà. Així doncs, durant bona part del període, la ciutat va ser testimoni d'una lluita constant entre les associacions de veïns i les autoritats urbanes.

En resum, podem descriure les conseqüències del

ràpid procés de creixement metropolità que tingué lloc entre el 1959 i el 1975 de la manera següent:

- a) una part important de la població va passar a residir en àrees suburbanes, pobrement urbanitzades i molt denses;
- b) la localització de la indústria tendí a dispersar-se, així mateix, cap a la perifèria suburbana;
- i c) en les àrees centrals s'inicià un procés selectiu de pèrdua de població i de terciarització progressiva. Aquest procés de creixement havia de tenir, forçosament, uns alts costos socials derivats de l'allargament del temps de desplaçament entre la residència i el lloc de treball, l'increment en les dificultats d'accés als serveis urbans generals, l'escassetat d'equipaments en els barris recentment creats i l'augment de la segregació social. Aquests costos havien d'afectar, sobretot, la població amb més baix nivell de renda.

2.3. El col.lapse del planejament: inadequació i ineficàcia

El Pla Comarcal del 1953 va resultar del tot insuficient per ordenar el desenvolupament urbà que s'ha descrit a l'apartat anterior. Una sèrie de plans locals, que teòricament tenien la missió de desenvolupar les línies mestres del Pla, van servir d'instruments per donar via lliure a les iniciatives i a les pressions de propietaris i agents immobiliaris.

La Taula 4 mostra els canvis en els usos del sòl com a conseqüència de l'execució dels plans locals a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el període

Taula 4

Distribució d'usos del sòl en el Pla Comarcal de 1953 i en els Plans Parcial (1960-1970) a l'àrea metropolitana de Barcelona

Zones	Pla Comarcal del 1953		Plans locals 1960-1970		Diferències
	Ha.	%	Ha.	%	
Residencial	4.475	44,10	5.042	47,56	+12%
Industrial	1.248	11,77	2.407	22,71	+53%
Espais oberts	2.764	26,03	1.569	14,80	-43%
Infraestructura	765	7,22	942	8,89	+23%
Equipaments	1.144	10,79	617	5,82	-46%

Fonts: Plan General de Ordenación Urbana y Territorial de la Comarca de Barcelona. Memoria 2, cap. II. Barcelona, Mayo de 1973.

del 1960 al 1970 (Comisi3n de Urbanismo, 1973). Aquests canvis representaren un increment del 12% aproximadament de la zona residencial i el 53%, m3s o menys, de la zona industrial en relaci3 a la superfície reservada per aquests usos en el Pla del 1953. Al mateix temps, el 43% de la zona destinada a parcs urbans i metropolitans, zones rurals i espais oberts es va perdre per l'acci3 dels plans parcials, en benefici del desenvolupament residencial o industrial. Així mateix es va perdre el 46% de l'espai destinat a equipaments i a serveis urbans.

Tanmateix, aquest 3s nom3s l'aspecte quantitatiu de la qüestió. La visi3n comprensiva dels problemes d'ordenaci3 de l'àrea, que nom3s podia oferir un Pla General, va quedar malmesa per l'impacte dels plans parcials. Aquests, van escampar desenvolupaments inadequats i descoordinats per tota l'àrea metropolitana. L'efecte m3s visible d'aquest proc3s fou l'irrupci3 de l'anomenat «habitatge massiu». Es tractava d'un nou tipus d'habitatge amb programa, superfície i distribuci3 interna molt similar, i amb els mateixos nivells de qualitat i aparença. En tan sols vint-i-cinc anys, es van construir uns set-cents mil habitatges d'aquest tipus a l'àrea metropolitana de Barcelona (Ferrer, 1982). La producci3 d'habitatges en massa, no nom3s va omplir àrees urbanes noves, anomenades «polígonos de viviendas», sin3 que va transformar àrees de la ciutat molt consolidades. Les cases velles van ser reemplaçades per edificis en alçada, formats per unitats estàndards de seixanta metres quadrats i tres habitacions. La dinàmica de canvis va afectar l'Eixample que havia projectat Cerdà i les extensions suburbanes de la perifèria de la ciutat, així com els pobles i les urbanitzacions marginals de l'àrea metropolitana. Aquests desenvolupaments fruit d'una s3rie de decisions incrementals i parcials, tingueren una doble conseqüència:

- a) les àrees centrals varen esdevenir m3s denses;
- i b) la perifèria metropolitana s'estengu3 de forma incontrolada i ca3tica.

La transformaci3 de les àrees consolidades va excedir clarament els límits de densitat pr3viament establerts.

Aix3 va ocasionar la introducci3 de noves tipologies d'edificis que xocaven amb les ja existents i generaven d3ficits importants d'equipaments p3blics, espais oberts i infraestructura urbana. La substituci3 de l'edificaci3 preexistent per edificis de baixa qualitat arquitect3nica o d'alçada i fondària inadequada va malmetre, de forma important la imatge urbana. Aquest fenomen es va estendre per tota la ciutat, des del casc antic fins a les àrees suburbanes i va afectar, fins i tot, l'Eixample.

D'altra banda, els plans parcials van jugar un paper molt important en l'emerg3ncia d'una perifèria metropolitana inarticulada. Les extensions suburbanes, els polígonos d'habitatge i els assentaments industrials van escampar-se desordenadament sobre el territori al voltant de la ciutat central. La majoria s'assentaven de forma molt precària, al bell mig de zones rurals o d'àrees marginals, i alguns no tenien ni tan sols un acc3s adequat. Fins i tot les construccions promocionades p3blicament (nous polígonos d'habitatge) consistien en grups de grans blocs o torres mal projectats, mal equipats i de difícil acc3 des de la ciutat central. Així doncs, el creixement urbà dels anys seixanta i setanta té la seva imatge m3s visible en els blocs aïllats i torres d'habitatge escampades en la perifèria urbana, amb un suport i equipament urbà molt escàs (Ferrer, 1982). Fins i tot avui, la seva imatge revela clarament la naturalesa del planejament i la pràctica urbanística d'aquell període.

Tanmateix, la febre de la construcci3 dels anys seixanta no va ser pas suficient per destruir de forma significativa l'estructura urbana de la ciutat central: no es va dur a terme cap reconstrucci3 important, ni cap acció de remodelaci3 urbana va afectar plenament cap àrea central de la ciutat. Per tant, malgrat la densificaci3 i l'addici3 de noves construccions, la ciutat vella i l'Eixample mantenien encara, a la fi del període, els models arquitect3nics i urbanístics tradicionals.

3. Dues fases que configuraren la ciutat. Segona: crisi industrial i estabilització urbana (1975-1986).

3.1. Crisi econòmica i reestructuració: caiguda dels índexos de creixement, canvi estructural i intervenció pública

Els efectes de la crisi econòmica de principis dels setanta van arribar a Espanya l'any 1974. Des d'aleshores i durant un període superior a una dècada, l'economia espanyola va passar per una etapa de dificultats, caracteritzada per uns índexos de creixement baixos, tendències inflacionistes i una gran manca de llocs de treballs. La crisi va afectar amb una intensitat especial els sectors industrials tradicionals i la construcció. Així doncs, les ciutats principals del país, que s'havien desenvolupat sobretot com a centres industrials, van iniciar un període de canvis tant de tipus quantitatiu com qualitatiu.

A l'àrea metropolitana de Barcelona, la pèrdua total de llocs de treball entre el 1970 i el 1985 ha estat estimada en un 18,5%, aproximadament del total. Durant tot el període, l'índex d'atur mitjà a l'àrea metropolitana s'apropà al 20% de la població activa total. Seguint el model general, la crisi va afectar de forma diferent a cadascun dels sectors de l'economia. Així doncs, segons les estimacions, els índexos de creixement d'ocupació per sectors a l'àrea metropolitana de Barcelona foren els següents: un -29,9% al sector industrial, un -67,2% a la construcció i un

+26,7% als serveis. Cal remarcar, també, que la pèrdua fou, en termes relatius, més intensa al municipi de Barcelona que a la resta de l'àrea metropolitana. (Taula 5)

Així, les xifres de la taula mostren clarament que el municipi de Barcelona, tot i que retingué una gran part de la totalitat dels llocs de treball existents a l'àrea metropolitana, perdé un pes relatiu durant el període de 1970 al 1985. La pèrdua és molt més perceptible en el sector industrial, on a finals del període, la ciutat central concentrava només el 46,22% de la totalitat dels llocs de treball. Contràriament, al sector de serveis, la disminució relativa del pes de la ciutat central fou menys important. En efecte, malgrat el creixement significatiu del nombre de llocs de treball en el sector de serveis a la perifèria metropolitana, la ciutat central retingué un percentatge que suposava el 73,34% dels llocs de treball en el sector de serveis el 1985.

Les dades, juntament amb les xifres relatives a la població activa que es descriuran més endavant, confirmen l'existència, durant aquest període, d'un procés de canvis estructurals que porten cap a:

- a) Una disminució del pes relatiu dels llocs de treball industrials a tota l'àrea metropolitana.
- b) Un increment en la descentralització de l'activitat industrial a favor de la primera i segona corona metropolitana.

Taula 5

Distribució de llocs de treball a l'àrea metropolitana de Barcelona 1970-85

	Total llocs de treball		Sector industrial		Sector serveis	
	1970	1985	1970	1985	1970	1985
(1)	65,67	60,50	55,59	46,22	83,26	73,34
(2)	14,79	16,46	18,90	21,41	7,67	12,04
(3)	19,54	23,04	25,51	32,37	9,07	14,62

(1) Barcelona

(2) Primera corona metropolitana (CMB)

(3) Segona corona metropolitana

Font: J. Trullén (1988).

c) El manteniment del caràcter centralitzat de l'ocupació en el sector de serveis.

De la combinació de tots tres factors va derivar una tendència cap a la terciarització de la ciutat central, que es discutirà en profunditat a l'epígraf següent.

El procés de canvis sectorials i territorials va ser acompanyat per una transformació important de les formes de producció. La descripció d'aquest aspecte ens portaria lluny dels objectius d'aquest escrit. Pels nostres propòsits, n'hi haurà prou amb dir que els canvis, com a la major part de les àrees metropolitanes del sud d'Europa, van ocasionar una segmentació més elevada del procés de producció i la precarització del mercat de treball amb índexos d'atur elevats i permanents.

Finalment, cal remarcar que el període de crisi econòmica a Espanya va coincidir amb la transició política d'un règim autoritari a una democràcia constitucional. Així, després de la mort del general Franco el 1975, diferents desenvolupaments polítics van resultar en la celebració d'eleccions generals lliures el 1977, la formació del Parlament i la promulgació d'una Constitució democràtica el 1978. La nova situació política va tenir conseqüències importants per l'administració de la ciutat de Barcelona, sobretot a partir de la celebració de les primeres eleccions municipals democràtiques l'any 1979. D'altra banda,

en reconèixer la nova Constitució a les diverses regions i nacionalitats del país el dret a accedir a una autonomia política, Barcelona va esdevenir, un altre cop, la capital d'una Catalunya autònoma.

3.2. Estructura urbana: reducció del creixement, devallada de la indústria, terciarització de les àrees centrals, moviments de la població i canvis socials.

El creixement de la població de Barcelona va quedar pràcticament estancada durant la dècada dels setanta. Des del 1970 al 1981, el nombre d'habitants es va incrementar tan sols en 10.667. A partir del 1981, Barcelona va començar a perdre població per primer cop des del principi del segle (Taula 6). Entre el 1981 i el 1986, en tan sols cinc anys, la pèrdua de la població era de més de 50.000 habitants (Soler, 1987). De la mateixa manera, durant aquest període, els índexos de creixement de la població es va reduir gradualment a la resta de l'àrea metropolitana (Taula 7). La crisi econòmica es veia, doncs, acompanyada per un canvi de tendència en el creixement demogràfic, fruit de la caiguda de la immigració i un descens dràstic de les taxes de natalitat.

Una de les conseqüències principals d'aquesta evolució fou la pèrdua gradual del pes de Barcelona en relació al seu entorn metropolità: el 1950 la població de la ciutat representava el 83,4% de la

Taula 6

Evolució de la població a Barcelona, 1950-1986

Any	Població	Període	Creixement total	anual (%)
1950	1.280.179	1951-1955	122.849	1,29
1955	1.403.028	1956-1960	154.835	2,21
1960	1.557.863	1961-1965	97.740	1,25
1965	1.655.603	1966-1970	86.357	1,04
1970	1.741.960	1971-1985	9.176	0,11
1975	1.751.136	1976-1980	1.491	0,02
1981	1.752.627	1981-1985	-50.815	-0,58
1986	1.701.812			

Fonts: Censos de Población y Vivienda. Instituto Nacional de Estadística. Estadística municipal. Ayuntamiento de Barcelona.

Taula 7**Evolució de la població a l'àrea metropolitana de Barcelona, 1970-86**

Any	Població	Període	Creixement Total	Creixement anual (%)
1970	2.706.380	1971-1975	273.609	1,94
1975	2.979.989	1976-1980	116.759	0,77
1981	3.096.748	1981-1985	-65.028	-0,42
1986	3.031.720			

Fonts: Censos de població y vivienda. Instituto Nacional de Estadística. Estadística municipal. Ayuntamiento de Barcelona.

població de l'àrea metropolitana; aquesta xifra es va reduir al 64,3% el 1970 i era només el 56,2% l'any 1986. En relació a la comunitat autònoma de Catalunya, el pes relatiu de Barcelona va passar del 39,8% el 1950, al 34,1% el 1970 i al 28,6% el 1986. Així doncs, en aquest aspecte Barcelona seguia també el model general d'evolució de moltes altres metròpolis d'Espanya i d'Europa durant aquest període.

Un altre aspecte de la qüestió foren els canvis en l'estructura interna de la població resident a la ciutat. La taxa de població d'edat inferior als 15 anys conegué disminució continuada des del 1970, de manera que l'any 1986 el 17,9% dels habitants tenien una edat inferior. En canvi, el grup amb edat superior als 65 anys va multiplicar la seva importància relativa, fins a arribar al 14,8% al darrer cens de l'any 1986.

Així, durant aquest període, la ciutat central conegué un procés d'envelliment de la població.

Pel que fa a l'evolució de la població activa, les xifres confirmen el que ja s'ha esmenat anteriorment: la pèrdua del pes del sector secundari i l'augment d'importància del sector de serveis, tant a Barcelona com a la resta de l'àrea metropolitana (Taules 8 i 9).

Les Taules indiquen clarament com, des del 1970 la població activa dedicada a l'agricultura, indústria i construcció disminuï, tant en termes absoluts com en termes relatius. Les xifres mostren també que en el moment del darrer cens gairebé dos terços (el 63,4%) dels barcelonins treballava al sector de serveis, un terç (el 30,7%) a la indústria i un percentatge petit es dedica a la construcció (el 2,2%). En el sector industrial, les xifres indiquen una pèrdua absoluta de

Taula 8**Població activa per sectors a Barcelona, 1970-1986**

	1970		1975		1981		1986	
	total	%	total	%	total	%	total	%
Agricultura	2.396	0,4	3.531	0,4	2.644	0,5	1.017	0,2
Indústria	275.366	41,1	266.126	33,2	195.120	34,4	164.405	30,7
Construcció	46.585	6,9	36.076	4,5	19.495	3,4	11.918	2,2
Serveis	345.832	51,6	496.003	61,9	429.955	58,2	339.284	63,4
Total actius	670.179		801.737		566.824		535.236	

Fonts: Censos de població y vivienda (1970,1981). Instituto Nacional de Estadística. Padrons municipals d'habitants (1975, 1986). CIDC.

Taula 9

Població activa per sectors a l'àrea metropolitana de Barcelona (incloent-hi Barcelona), 1970-86

	1970		1975		1981		1986	
	total	%	total	%	total	%	total	%
Agricultura	7.575	0,7	10.139	0,9	6.547	0,7	4.530	0,5
Indústria	472.165	45,5	397.001	42,9	381.983	40,5	325.844	36,3
Construcció	101.032	9,8	105.757	9,1	47.714	5,1	32.958	3,7
Serveis	456.582	44,0	546.307	47,1	478.952	50,8	507.718	56,6
Total actius	1.037.354		1.159.204		942.899		897.429	

Fonts: Censos de població y vivienda (1970,1981). Instituto Nacional de Estadística
Padrons municipals d'habitants (1975, 1986). CIDC.

110.961 treballadors a Barcelona i de 146.321 a l'àrea metropolitana. L'índex relatiu va passar del 41,1% al 30,7% a la ciutat central i del 45,5% al 36,3% a l'àrea metropolitana. Aquesta pèrdua tan significativa va afectar a la pràctica totalitat de la indústria manufacturera, des dels transformats metàl·lics fins al sector químic, pell, confecció tèxtil, paperer i arts gràfiques (Llarch, 1987; Ajuntament de Barcelona, 1988a). Malgrat tot, tal com les xifres indiquen, el pes de les activitats industrials continuà essent molt rellevant tant en el conjunt de la conurbació com a la ciutat central.

D'altra banda, l'especialització en el sector terciari s'incrementà entre 1970 i 1986. Aquesta expansió és encara més considerable si es té en compte el conjunt de l'àrea metropolitana, on el percentatge de la població activa ocupada en el sector passà del 44,0% (1970) al 56,6% (1986). En els darrers anys del període, l'expansió més gran tingué lloc a l'administració pública i a les forces armades, la indústria hostelera, els transports i comunicacions, seguits de les finances, assegurances, venda al detall, sanitat i educació. Tanmateix, cal remarcar que l'increment tan brusc del pes relatiu del sector serveis s'explica, en bona part, més per la destrucció general de llocs de treball que per l'expansió real del nombre de treballadors en el sector de serveis.

La importància creixent de les activitats terciàries en l'economia de la ciutat es reflecteix també en l'expansió

de la construcció d'edificis d'oficines (Lleonart, 1985). Les xifres de la Taula 10 es refereixen als edificis destinats exclusivament a oficines construïts a Barcelona durant aquest període. L'oferta tan elevada de superfícies construïdes per a aquesta finalitat durant els setanta va ocasionar un excedent important, que va tenir com a conseqüència una caiguda dràstica de les promocions noves després del 1981. La construcció d'aquests nous espais terciaris tingué lloc de forma molt concentrada, principalment a la zona de l'Eixample (aproximadament el 50% de la totalitat entre el 1971 i el 1982) i a la part alta de la Diagonal (amb un 24%).

Hom pot veure, doncs, com, en el període de crisi econòmica, el sector dels serveis conegué una evolució relativament positiva en comparació amb la resta de sectors. Això fou especialment cert en els serveis relacionats amb la cultura i el lleure i l'administració pública. Tanmateix, cal tenir en compte

Taula 10

Superfícies construïdes en edificis per a ús exclusiu d'oficines a Barcelona., 1961-89

	Superfície (m ²)
1961-1970	727.000
1971-1980	1.133.000
1981-1989	(652.000)

Font: Lleonart (1985) i elaboració dels autors.

que nous llocs de treball a aquesta àrea foren ocupats per joves amb un nivell cultural mitjà i alt, i no pas pels treballadors adults no especialitzats procedents de la indústria i de la construcció. Això implica que, malgrat la millora en els darrers anys del període de la situació econòmica general i en el mercat de treball, sectors importants de treballadors continuaren amb unes oportunitats molt limitades per trobar feina, amb els consegüents problemes socials de privacions i manca de perspectives.

El nou context urbà que va sorgir arran d'aquests canvis generals demogràfics i econòmics, unit a les transformacions polítiques que s'han esmentat més amunt havia d'ocasionar, necessàriament, una revisió dels mètodes i de les estratègies de planejament.

3.3. El planejament com a forma de control públic: el desenvolupament del Pla Metropolità del 1976

L'aprovació i execució del Pla Metropolità del 1976 va ser element determinant per a l'evolució del planejament urbanístic a l'àrea barcelonina en el període 1975-1986 (Corporació Metropolitana de Barcelona, 1976). La lluita política que va ocasionar el Pla fou molt important. Això no és sorprenent, si tenim en compte que el Pla constituïa un intent administratiu per racionalitzar, amb uns determinats criteris, la situació urbana després de més de vint anys d'expansió ràpida i, en molts aspectes, incontrolada. Els objectius que s'enunciaven en el Pla eren proporcionar una solució als problemes d'increment de densitat de població, manca d'espais per a instal·lacions públiques, necessitat d'espais lliures i reorganització d'una xarxa viària.

L'aprovació del Pla Metropolità va marcar un gir en la manera d'abordar els problemes urbans i la metodologia de planejament a Barcelona. El Pla va constituir un trencament amb el passat perquè es fonamentava no només en una delimitació de zones genèrica i en índexos quantitius, sinó que contenia també uns criteris específics pels projectes subsegüents que haurien de definir la forma de la ciutat. Per tant, el Pla es va convertir ràpidament en l'instrument bàsic o el

sistema estructurat d'idees, del qual l'administració disposava per operar a cadascuna de les parts de la ciutat en particular.

El nou Pla intentava de definir sistemàticament:

a) els processos de transformació existents, tot identificant no només les diferents formes urbanes, sinó també la dinàmica i les possibilitats de cadascuna (per tal d'aturar el creixement de la densitat o de permetre que una àrea en particular canviés la seva funció),

i b) la relació entre la tipologia de l'edificació i el model urbà (així, d'acord amb el Pla, qualsevol intervenció dirigida a corregir o encoratjar un determinat procés urbà, venia vinculada a unes directrius de formalització física).

Els autors van concebre el Pla com un document obert en els plans o projectes executius (explícitament concebuts per portar-los a la pràctica) que havien d'aplicar. Així, malgrat els seus defectes i aspectes polèmics, el Pla fou l'eina de planejament més moderna i flexible que l'administració barcelonina tingué a les mans durant tot el període.

Tanmateix, el desenvolupament de Pla General Metropolità del 1976 hauria de produir-se en una situació política i econòmica clarament diferent de les circumstàncies en què havia estat concebut. El primer factor i el més important fou el canvi polític: el Pla fou elaborat malgrat l'organització autoritària de la societat espanyola i fou aprovat en mig del període de transició; només més tard les autoritats locals democràticament elegides el van adoptar i desenvolupar. Els canvis polítics van donar lloc a una nova manera d'abordar, en general, els problemes urbans, la qual cosa va resultar en una forma alternativa de desenvolupar el Pla. D'altra banda el nou enfocament del planejament es va veure afectat per les condicions econòmiques, l'empitjorament de les quals no era encara apreciable a principis dels anys setanta, quan el Pla fou elaborat. L'espiral de creixement demogràfic es va estancar i els indicadors econòmics van empitjorar perceptiblement. En

aquestes condicions, el planejament estava obligat a afrontar els nombrosos problemes que sorgien a la ciutat, els quals plantejaven en profunditat el tema de la qualitat de l'entorn urbà. Cal remarcar que aquesta mena d'utilització del planejament urbanístic constituïa, juntament amb la previsió d'altres serveis bàsics, una de les condicions essencials del pacte social establert el 1977 entre el govern espanyol, els empresaris i les organitzacions obreres, per tal d'adoptar mesures de reestructuració per fer front a la crisi. Així doncs, l'esquema de transformació urbana dissenyat per les autoritats locals elegides recentment suposava:

a) Un canvi de l'enfocament: del creixement urbà a la millora de la ciutat existent. Això volia dir també un canvi en les relacions entre els principals agents que operaven en la ciutat, en l'estructura del sector immobiliari i en l'actitud de la gent en relació a la vida urbana.

b) Un canvi en la metodologia del planejament: del tractament separat dels elements urbans a una visió integrada de la ciutat. Això implicava un èmfasi en la configuració del espai urbà, les relacions entre les diverses àrees i els elements amb un valor o un significat generals.

c) Un canvi en els instruments: dels plans als projectes. Es va donar prioritat a les intervencions immediates o a curt termini i fou necessari un sòlid compromís per tal d'executar realment els projectes.

Les noves directrius urbanístiques es van dirigir, en un primer moment, a donar solucions parcials als problemes acumulats que s'havien produït durant el període expansionista. Així doncs, entre el 1976 i el 1981 el desenvolupament del Pla va estar limitat, però la ciutat de Barcelona va adquirir la major part del sòl necessari per operacions posteriors i l'àrea d'urbanisme del municipi fou remodelada per adaptar-se a la nova situació. El període es va caracteritzar per un fort control sobre els permisos de construcció i una expansió molt assenyada de l'acció pública: noves escoles, equipaments urbans, parcs i jardins, urbanització dels carrers, millores en la xarxa de

carreteres i transports públics, etc. Només en una segona fase del desenvolupament (a partir de 1982) es van generar opcions generals d'estructura i models urbanístics nous (Ajuntament de Barcelona, 1983 i 1987a).

Al·l'area metropolitana, l'ens administratiu metropolità recentment constituït (la Corporació Metropolitana de Barcelona, creada el 1974, que incloïa els 27 municipis del Pla Comarcal), va dissenyar i emprendre, així mateix, un programa d'acció. Els dos objectius principals del programa eren proporcionar una xarxa articulada de comunicacions metropolitanes i definir els elements bàsics necessaris per identificar l'estructura metropolitana. En aquest sentit, la institució metropolitana va concentrar els seus esforços en la creació i l'inici del desenvolupament d'una sèrie de projectes que incloïen els següents: el Pla per als 40 km. de la façana costanera; el parc metropolità central de Collserola; el sistema de vies metropolitanes i les connexions amb autopistes; la recuperació de les àrees agrícoles; el centre direccional i d'altres serveis relacionats a Cerdanyola del Vallès; una sèrie articulada de parcs metropolitans de volum mitjà; i un programa de promoció de noves àrees residencials i industrials (Corporació Metropolitana de Barcelona, 1987).

4. Els darrers anys: estratègies i objectius

L'any 1986 representà un nou punt d'inflexió en l'evolució de l'economia a Barcelona. Després de més de deu anys de crisi prolongada, la producció i el consum van entrar en un període de recuperació. Tota mena d'indicadors confirmen aquesta afirmació. L'atur a la ciutat de Barcelona va passar del 17,75% el juny de 1986 al 11,6% el setembre de 1989 (les dades per tota la província eren el 10,89% el 1985 i el 13,8% el 1989, principalment degut al fet que l'índex d'atur és superior al cinturó metropolità de la ciutat). Al mateix temps, i per esmentar només unes quantes dades relacionades amb la producció, entre el 1985 i el 1988, el consum d'energia elèctrica per a fins comercials i industrials va pujar el 15% a la ciutat de Barcelona, el nombre de trucades de llarga distància va augmentar el 74%, el nombre de

passatgers a l'aeroport va passar de 5.459.000 a 7.234.000, i la demanda de ciment per a la construcció es va multiplicar per un factor d'1,8.

Pel que fa al consum, altres indicadors confirmen la magnitud de la recuperació i la velocitat del creixement. N'hi haurà prou amb esmentar-ne tres, molt relacionats a les qüestions de planejament urbà. Entre el 1985 i el 1988 l'enregistrament de vehicles nous a la província de Barcelona va passar de 114.077 a 237.000, la producció d'escombraires domèstiques a la ciutat va augmentar el seu volum un terç (32,5%) i els projectes per unitats d'habitatges nous van passar d'11.621 a 26.330.

Per tal de copsar la importància d'aquest procés de recuperació, cal tenir present que Barcelona no és una excepció en el context espanyol. En efecte després d'entrar a formar part de la CEE el gener de 1986, l'economia espanyola ha experimentat un desenvolupament econòmic ràpid, de manera que durant els darrers anys el país —juntament amb Portugal— ha conegut els índexos de creixement econòmic més alts de tota la Comunitat Europea. Tanmateix, el procés de recuperació ha tingut una rellevància especial a Barcelona, arran, sobretot, de la nominació de la ciutat com a seu dels Jocs Olímpics d'estiu del 1992.

La nominació, que va tenir lloc l'octubre de 1986, ha obert una perspectiva nova a la ciutat, tant en termes econòmics com urbanístics. Des del punt de vista econòmic, els jocs han comportat la inversió molt important de recursos públics a la ciutat, procedents de les administracions local, autonòmica i central. Aquests recursos han estat invertits sobretot en el desenvolupament de la infraestructura urbana, les quals serà útil també per al desenvolupament econòmic futur. D'altra banda, s'ha demostrat que els Jocs constitueixen una eina excel·lent per a la promoció de la ciutat, tot afavorint la inversió d'empreses estrangeres i difonent internacionalment la imatge de Barcelona.

Des del punt de vista del planejament urbanístic, els Jocs han ofert una oportunitat única per dur a terme

un canvi global en la infraestructura, les comunicacions, l'esport i les instal·lacions culturals. Encara més, els Jocs han possibilitat un canvi d'escala en les intervencions urbanístiques, de tal manera que s'ha pogut passar de les intervencions puntuals del període anterior a la modernització de tota l'estructura de la ciutat: el front marítim ha adquirit noves funcions, les xarxes viàries i ferroviàries han estat redefinides i una sèrie de noves àrees centrals han estat seleccionades per difondre en el territori de la ciutat les activitats econòmiques emergents (Ajuntament de Barcelona, 1986a). Les conseqüències d'aquest programa han afectat també les parts existents de la ciutat, que s'han vist forçades a definir el seu paper de cara al futur. Així doncs, tant la ciutat vella i l'Eixample com la perifèria urbana i els barris metropolitans s'adapten, a la seva manera, a la nova situació (Ajuntament de Barcelona 1986b i 1988b).

En aquest context, l'administració ha revisat de nou l'enfocament del planejament introduint una sèrie d'idees i tècniques que han caracteritzat l'urbanisme barceloní durant la segona meitat dels anys vuitanta. Per començar, l'administració que havia acceptat el Pla Metropolità de 1976 com a marc d'acció hi va anar introduint gradualment formes alternatives per a desenvolupar-lo. Així, hom ha formulat plans locals i especials a la majoria dels districtes i s'han executat un nombre elevat de projectes específics amb un interès urbanístic general. L'anàlisi d'aquests plans i projectes ha de realitzar-se atenent les condicions urbanístiques i el context urbà en què se situen. En efecte, en termes generals, hom ha volgut orientar les actuacions de manera tal que aquestes puguin solucionar els problemes locals existents i, al mateix temps, portar a la pràctica idees generals que afecten l'estructura de la ciutat. D'altra banda, s'espera que hom les pugui portar a la pràctica a curt o a mig termini, de manera que el compromís amb el resultat final sigui molt alt. La conseqüència és el reforçament del planejament com a mètode d'avaluació i de desenvolupament de propostes en el context urbà. Així, el planejament ha esdevingut, en aquest període d'extremada intervenció pública en la transformació de la ciutat, un instrument important a les mans de l'administració local per tal de controlar les

transformacions urbanes a diferents escales d'intervenció. L'escala petita inclou el pla d'àrees de nova centralitat, el pla de vies de la ciutat, la remodelació de la xarxa ferroviària i les àrees olímpiques. Les propostes per l'escala urbana intermèdia, es refereixen a la zona de rehabilitació integrada de la ciutat vella, a les mesures per a l'Eixample, a la sèrie de Plans Especials en els districtes tradicionals i a les urbanitzacions marginals, així com a d'altres iniciatives de remodelació urbana o de transformació en punts estratègics de la ciutat (Busquets, 1985).

Aquest conjunt de plans i projectes tracta doncs d'encarar els principals problemes urbans dels quals s'ha descrit la gènesi en els apartats anteriors. Així, per tal d'afeblir la demanda d'espai terciari al centre de la ciutat, s'ha elaborat un pla per a seleccionar i construir àrees de nova centralitat que ha estat vigent els darrers tres anys. Aquest pla proposa dotze noves àrees per establir negocis i equipaments, situades entre el centre i el cinturó de la perifèria. D'aquesta manera s'aprofita el sòl disponible en llocs intersticials, ocupats prèviament per estacions de ferrocarril, per fàbriques obsoletes i d'altres estructures urbanes en desús. Aquestes noves àrees d'atracció estan situades no gaire lluny del centre i persegueixen requalificar el conjunt de la ciutat mitjançant la introducció d'una diversificació de funcions (oficines i comerços, però també parcs, instal·lacions esportives i esplais culturals) i, al mateix temps, alleugerir la pressió sobre l'Eixample (Ajuntament de Barcelona, 1987b). Tanmateix, s'han produït algunes crítiques contra aquesta política, en el sentit que les noves àrees es troben massa prop del centre tradicional per poder estendre amb efectivitat els efectes de centralitat cap a la resta de l'àrea metropolitana. Segons aquestes crítiques, això ocasionaria un increment en els preus de les propietats immobiliàries en una part important de la ciutat central sense que es produís una dispersió real de les activitats terciàries a l'àrea metropolitana en la seva totalitat.

En les noves àrees d'atracció es troben les quatre àrees olímpiques que oferiran habitatges, instal·lacions

esportives i d'entrenament, espais oberts i altres equipaments necessaris pels Jocs Olímpics. Ara bé, aquestes àrees també s'han concebut com parts futures de la ciutat i, passats els jocs, convertiran els barris centrals nous, en barris especialitzats en tipus d'activitats diferents. Per exemple, la Vila Olímpica esdevindrà un barri residencial i comercial, amb una forta orientació cap a la recuperació del passeig marítim com a part simbòlica de la ciutat (hotels, restaurants, activitats d'esplai, esports nàutics) (Bohigas, 1988). La finalització de la xarxa de carreteres i la reforma de la infraestructura ferroviària, juntament amb el cinturó litoral i els espais oberts davant del passeig marítim, dissenyats recentment, causaran impacte i crearan noves expectatives d'ús a tot el llevant de la ciutat (Ajuntament de Barcelona, 1988c). En aquest sentit, no hi ha cap dubte que els Jocs han estat alhora un pretext i un catalitzador per enfrontar una sèrie de qüestions pendents a la ciutat i, al mateix temps, ajustar la seva estructura sencera als requeriments de competitivitat internacional.

Aquest ambient de prosperitat econòmica i d'importants projectes podria tenir el seu contrapunt en un increment de la segregació territorial de diferents grups socials. En efecte, des del 1986 la lògica del mercat de la propietat immobiliària, ja esmentada en paràgrafs anteriors, ha incrementat la seva importància com a mecanisme d'expulsió d'algunes activitats i estrats socials de diverses àrees de la ciutat. Això és degut principalment a l'increment extraordinàriament ràpid dels preus del sòl a la ciutat en els darrers tres anys. La intensitat de l'increment ha estat superior a les parts centrals de la ciutat, on en només un any (del 1987 al 1988) els preus dels habitatges nous s'han incrementat en un 50,8% (a l'Eixample) i fins un 100% (a Diagonal i Pedralbes).

La pressió diferencial sobre els preus del sòl i de la propietat immobiliària a les parts centrals de la ciutat és sobretot, tal i com ja s'ha explicat, el resultat del desig per part de les activitats terciàries (bancs, comerços, etc.) a l'àrea de la ciutat on l'existència d'uns estàndards urbans elevats coincideix amb una alta accessibilitat. Les mesures administratives per elevar l'accessibilitat d'altres àrees mitjançant una

política de transports públics han estat tímides i és massa d'hora per jutjar si la política d'àrees centrals noves, que s'ha descrit als paràgrafs anteriors, tindrà èxit en un futur immediat.

Mentrestant, els preus del sòl continuen afavorint el desplaçament d'indústria cap a fora dels límits de la ciutat i l'habitatge ha esdevingut un problema important per una gran part de la població. Així, la nova inversió en activitats industrials que requereixen superfícies grans, que en el període anterior tendia a moure's cap al primer cinturó metropolità, ara es concentra sobretot en la segona corona metropolitana i, fins i tot, més lluny (Alemany et al. 1985; Llarch i Sáez 1986). D'altra banda, els preus de l'habitatge fan que sigui difícil accedir-hi: la hipoteca mitjana per comprar una casa de nova construcció a Barcelona, amb un préstec a vint anys i amb un interès aproximat del 15%, excedeix el salari total mitjà d'un treballador especialitzat. La construcció d'habitatges públics es troba molt lluny de les necessitats reals: l'any 1988, a tota la província de Barcelona, amb uns 4,5 milions d'habitants, només es van projectar 3.511 habitatges promocionats públicament, enfront de les 22.819 unitats promocionades privadament.

El resultat d'aquesta situació són diversos. En primer lloc, la població de la ciutat central i del primer cinturó minva en termes absoluts. Així, a la ciutat central el punt més alt va ser l'any 1979, quan el nombre d'habitants va arribar a 1.816.000. Des d'aleshores ençà la població ha disminuït constantment i l'any 1988 era d'1.744.000 habitants. Però més importants que les xifres absolutes són els aspectes qualitatius d'aquest procés.

Tal i com diversos autors han remarcat, el mercat de la propietat immobiliària podria actuar de filtre, ja que reté alguns tipus d'habitants i força la marxa d'altres (Cabré i Puchades, 1986). Així, doncs, a risc de simplificar massa, es pot afirmar que els grups que tenen més dificultats per trobar habitatges adequats a la ciutat central són els joves, les famílies nombroses que necessiten molt d'espai i la gent amb pocs ingressos. Per tant, si no es preveuen mesures per evitar-ho parts importants de la ciutat es veuen abocades a processos d'envelliment i de *gentryfication*.

Aquestes tendències podrien contribuir a aprofundir, a mig termini, les desigualtats en la distribució de la renda sobre el territori metropolità, desigualtats que en el present són ja prou importants. Així, una enquesta realitzada el 1986 (E.M.B. 1988), va detectar la distribució de grups socials al territori de l'àrea metropolitana de Barcelona (Taula 11)

Un altre estudi, utilitzant dades del 1985 per estimar la renda familiar disponible, ha provat també l'existència de diferències molt importants. Així, la renda familiar mitjana disponible per càpita del districte més ric de Barcelona seria 3,4 vegades superior a la del municipi més pobre de la perifèria. La diferència encara és més important si tenim en compte que l'estudi utilitza per comparar unitats grans amb més de 100.000 habitants (Oliver dir., 1989).

La dialèctica entre les potencialitats descrites anteriorment i aquests problemes socials configurarà el futur de Barcelona.

Taula 11

Condicions socio-econòmiques segons el lloc de residència, 1986

	Ingressos baixos	Ingressos mitjans	Ingressos alts	No contesta
Barcelona	17,9	61,6	5,3	15,5
Resta del primer cinturó metropolità	31,7	56,7	2,5	9,2

Font: IEMB (1987).

BIBLIOGRAFIA

- A.C. (1934); **Barcelona, esquemas para el proyecto de conjunto.**
- Ajuntament de Barcelona (1954); **Plan de Ordenación de Barcelona y su zona de influencia. Memoria**, Comisión Superior de Ordenación Provincial/Oficina de Estudios del Ayuntamiento de Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1983); **Plans i Projectes per Barcelona, 1981-1982**, Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1986a); "Barcelona y los Juegos Olímpicos de 1992" a **Barcelona Metròpolis Mediterrànea**, Quadern Central n.º 2.
- Ajuntament de Barcelona (1986b); "La rehabilitació de la Ciutat Vella" a **Barcelona Metròpolis Mediterrànea**, Quadern Central n.º 1.
- Ajuntament de Barcelona (1987a); **Urbanisme a Barcelona. Plans cap al 92**, Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1987b); **Àrees de nova centralitat**, Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1988a); **Anuario Estadístico**, Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1988b); **Estudi de l'Eixample**, Barcelona.
- Ajuntament de Barcelona (1988c); "La Barcelona de 1993" a **Barcelona Metròpolis Mediterrànea**, Quadern Central n.º 9.
- Alemaný, Joan et al. (1985); "Tendencias económicas y políticas metropolitanas en el área de Barcelona" a **Estudios Territoriales** n.º 19.
- Bohigas, Oriol (1985); **Reconstrucció de Barcelona**, Barcelona, Edicions 62.
- Bohigas, Oriol et al. (1988); **Transformación de un frente marítimo. Barcelona. La Villa Olímpica, 1992**, Barcelona, Gustavo Geli, ed.
- Borja, Jordi et al. (1971); "La gran Barcelona". a **Construcción, Arquitectura, Urbanismo**, n.º 10.
- Busquets, Joan (1977); "¿Macrocefalia barcelonesa o ciudades catalanas?", Madrid a **Ciudad y Territorio** n.º 2.
- Busquets, Joan (1985); "Los grandes objetivos de la transformación urbana de Barcelona", a **Grandes Proyectos Urbanísticos**, Madrid, Instituto del Territorio y Urbanismo. MOPU.
- Cabré, Anna i Puchades, Isabel (1986); "La població de Barcelona i el seu entorn al segle XX" a **L'Avenç** n.º 88.
- Capel, Horacio (1977); **Capitalismo y morfología urbana en España**, Barcelona, Los Libros del Cordel.
- Cerdá, Ildefonso (1867); **Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona**, Madrid, 1968. Instituto de Estudios Fiscales.
- Comisión de Urbanismo y Servicios Comunes de Barcelona y otros Municipios (1973); **Plan General de Ordenación Urbana y Territorial de la Comarca de Barcelona**, Barcelona.
- Cooperación Metropolitana de Barcelona (1976); **Plan General Metropolitana de Ordenación Urbana de la Entidad Municipal Metropolitana de Barcelona**, Barcelona.
- Corporación Metropolitana de Barcelona (1987); **Projectar la ciutat metropolitana. Obres, plans i projectes 1981-1986**, Barcelona.
- Ferrer, Amador (1982); **La vivienda masiva y la formación metropolitana de Barcelona**, Barcelona, ETSAB.
- Galera, Montserrat (1973); **Bibliografía geográfica de la ciudad de Barcelona**, Barcelona, Ajuntament de Barcelona / C.S.I.C. 2 vol.
- Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona (1987); **Enquesta Metropolitana 1986. Condicions de vida i**

BIBLIOGRAFIA

- hàbits de la població metropolitana de Barcelona**, Barcelona, I.E.M.B.
- Llarch, Enric i Sáenz, Xavier (1986); "El fet metropolità a Barcelona: una aproximació econòmica", a **L'Avenç** n.º 88.
- Llarch, Enric (1987); "Guanyar-se la vida", a **Barcelona Metròpoli Mediterrànea**, Quadern Central n.º 7.
- Lleonart, Pere et al. (1985); **El terciario en el ámbito metropolitano de Barcelona**, Barcelona, Corporació Metropolitana de Barcelona.
- Lluch, Ernest i Gaspart, Joan (1972); **Els preus dels sòl a Catalunya**, Barcelona, Banca Catalana.
- Laboratori d'Urbanisme de Barcelona (1972); "El Àrea Metropolitana de Barcelona", a **Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo** n.º 87.
- Nadal, Francesc (1986); "El municipis del pla de Barcelona: una perspectiva geogràfica. Entre la degradació i la gran Barcelona, 1874-1904", a **L'Avenç** n.º 95.
- Martorell, Vicente et al. (1970); **Historia del Urbanismo en Barcelona: del Pla Cerdà al Àrea Metropolitana**, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- Massana, Carme i Roca, Francesc (1973); "Estratègies urbanes i realitat urbana a l'àrea de Barcelona", a Artal, Francesc et al.: **Economia crítica: una perspectiva catalana**, Barcelona Edicions 62.
- Nadal, Jordi i Fontana, Josep (1977); "Spain 1914-1970" a Cipolla, Carlo M. ed.: **The fontana economic history of Europe** (vol. 6), Hassocks, Harvester Press.
- Nel.lo, Oriol (1987); "El transport públic i l'ordenació del territori a l'àrea de Barcelona", a **Espais** n.º 7.
- Oliver, Josep, dir. (1989); **Estimació de la renda familiar disponible per càpita de Barcelona, els seus districtes i els 27 municipis de la Corporació Metropolitana de Barcelona (1985)**, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- Romaguera, R. i Dot, J.N (1972); **El Àrea Metropolitana de Barcelona; génesis y problemática**, Barcelona, Moneda y Crédito.
- Soler, Joan (1987); "Passat, present i futur de la població de Barcelona", a **Barcelona Metròpoli Mediterrànea**, Quadern Central n.º 7.
- Roca, Francesc (1979); **Política econòmica i territori a Catalunya, 1901-1939**, Barcelona, Ketres.
- Trullén, Joan et al. (1988); **Barcelona frente a la crisis**, Barcelona, I.E.M.B.
- Terán, Fernando de (1982); **Planeamiento urbano en la España contemporánea, 1900-1980**, Madrid, Alianza Ed.
- Vila, Pau i Cassassas, Luís (1974); **Barcelona i la seva rogalia al llarg del temps**, Barcelona, Aedos.
- Vilar, Pierre (1936); "Barcellona" a **Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest**, vol VII, fasc. 1.